

Zilka Spahić-Šiljak: *Žene, religija i politika*

Knjigu *Žene, religija i politika* autorice Zilke Spahić-Šiljak, programkoordinatorice TPO Sarajevo i koordinatorice Magistarskih religijskih studija u Centru za interdisciplinarnu studiju Univerziteta u Sarajevu, izdali su zajedno *Internacionalni multireligijski i interkulturalni centar (IMIC)*, *Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije (CIPS) Univerziteta u Sarajevu* i *Transkulturalna psihosocijalna obrazovana fondacije (TPO)*. Knjiga je objavljena 2007. godine u Sarajevu, ima 341 stranicu, sadrži 24 grafička prikaza, bibliografiju, sažetak na engleskom jeziku i bilješku o autorici.

Puni naslov knjige glasi: *Žene, religija i politika: Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žena u javnom životu u Bosni i Hercegovini*. To je prilagođeni tekst istraživanja koji je pod istim naslovom za potrebe doktorske disertacije provela Zilka Spahić-Šiljak u razdoblju od 2004. do 2007. godine. U Predgovoru knjige autorica navodi da je ideju za to istraživanje dobila na temelju dugogodišnjeg rada u vladinom i nevladinom sektoru te kroz akademsko bavljenje pitanjem ženskih ljudski prava. Očito da ju je rad na terenu i to u bosansko-hercegovačkom kontekstu doveo do spoznaje koliko je važno osvijetliti ulogu religijskog interpretativnoga naslijeđa u sferi građanskih i političkih prava žena. Njezino zanimanje, međutim, nije ograničeno samo na osvjetljavanje utjecaja religijskog naslijeđa, već i na važnost uključivanja religijske perspektive u sferu budućega kreiranja progresivne rodne politike i implementacije pozitivnih zakonskih propisa u Bosni i Hercegovini. U tom smislu vlastite angažiranosti u zalaganju za rekonstruiranje patrijarhalnog religijskoga naslijeđa i njegovih posljedica na društveno-ekonomski status žena, treba shvatiti i autoričinu izjavu da je ovaj rad za nju »više od dokorskog rada«. On to očito i jest. Opisujući empirijsko istraživanje, autorica piše da se radi o istraživanju koje »do sada nije provedeno u Bosni i Hercegovini, niti u regionu« te da će »njegovi rezultati... ponuditi prve naučne argumente o utjecaju religije na ženu i njen status u javnom životu i politici« (str. 161). Knjiga je, međutim, jedinstven i pionirski rad u ovom podneblju ne samo zbog empirijskog istraživanja, već i po načinu koncipiranja teorijskoga dijela.

Osim uvoda, knjiga sadrži osam poglavlja: 1. Religija, 2. Žena u tradicijskom naslijeđu judaizma, 3. Žena u tradicijskom naslijeđu kršćanstva, 4. Žena u tradicijskom naslijeđu islama, 5. Žene i politika u

Bosni i Hercegovini, 6. Empirijsko istraživanje, 7. Rezultati istraživanja. Zadnje, osmo poglavlje, u sažetom obliku donosi zaključke cjelokupnog istraživanja. Osim podjele na osam poglavlja, knjigu bi se moglo podijeliti i na tri cjeline. Prva cjelina obuhvaćala bi tri poglavlja koja se odnose na teološku antropologiju žene u tri monoteističke religije (2., 3. i 4. poglavlje), druga bi cjelina sadržavala poglavlje o političkim pravima žena u Bosni i Hercegovini (5. poglavlje), a treća bi obuhvatila šesto i sedmo poglavlje koje sadrži opis i ishod empirijskog istraživanja. Prema takvoj podjeli, poglavlje o društveno-političkom položaju žena u BiH u vrijeme socijalizma i demokracije pojavljuje se kao središnje, premda nije i glavno. Ono opisuje činjenično stanje, ali za razumijevanje toga stanja potrebna su nam prethodna poglavlja o teološkoj antropologiji i poglavlja koja slijede, a koja zorno pokazuju posljedice i snagu utjecaja te antropologije te tumače ono što je rečeno o društveno-političkom položaju žena u Bosni i Hercegovini. Uvodno poglavlje u toj se koncepciji pojavljuje kao poglavlje u kojem autorica predstavlja temeljnu ideju vodilju kroz cjelokupno istraživanje, a to je propitivanje ideološke funkcije religije u koncipiranju hijerarhijskih rodnih odnosa koji opravdavaju diskriminaciju i isključenje žena. Završno poglavlje potvrđuje opravdanost propitivanja ideološke funkcije religije, jer je istraživanje pokazalo da »interpretativno religijsko naslijeđe monoteističkih tradicija judaizma, kršćanstva i islama, isprepletено sa patrijarhalnim kulturnim naslijeđem, u velikoj mjeri utječe na status žene u javnom životu i politici, osporavajući joj pravo i mogućnost da ravnopravno sudjeluje u javnoj sferi djelovanja, a posebno na pozicijama odlučivanja« (str. 317).

Za cjelovito praženje i razumijevanje cijelog istraživanja, iznimno je važno potpoglavlje prvoga poglavlja naslovljeno *Osnovni izvori vjere i učenja* (str. 14-19) u kojemu autorica navodi i objašnjava temeljne izvore vjere judaizma, kršćanstva i islama. Tim tumačenjem autorica omogućava čitatelju da u daljnjem tekstu, kada se navodi neki od religijskih izvora, samostalno može procijeniti koju važnost dotični izvor u religiji ima, a koji mu se u povijesti tumačenja rodnih odnosa pridavao. Na taj način čitatelju je omogućeno da se aktivno i samostalno uključi u razgradnju ideoloških religijskih konstrukcija rodnih identiteta.

U tri poglavlja u kojima predstavlja teološke antropologije žene u židovstvu, kršćanstvu i islamu i njihove utjecaje na obrazovanje, ekonomski status, sudjelovanje u obrednom i političkom životu žena (str. 22-135), autorica slijedi istu shemu za sve tri monoteističke religije: stvaranje muškarca i žene; koncept mužurodnih odnosa (obrazovanje, ekonomski status, sudjelovanje u obredima zajednice) i sudjelovanje u javnom i političkom životu zajednice. Zahvaljujući dosljednoj primjeni iste sheme za sve tri monoteističke tradicije, autorica čitatelju omogućava preglednu, jasnu, pamtljivu usporedbu razvoja teološke antropologije žene u sve tri monoteističke tradicije te uočavanje međusobnih sličnosti,

razlika i utjecaja. Važan je, međutim, još jedan metodološki postupak autorice. Naime, u sva tri poglavlja o teološkim antropologijama žene, autorica najprije predstavlja tradicionalna tumačenja i utjecaje koji su doveli do odstupanja od antropološke poruke sadržane u izvornom religijskom tekstu (Tori, Bibliji, Kur'anu) kao i njihov utjecaj na zbiljski obiteljsko-vjersko-političko-ekonomski status žena. Nakon toga predstavlja egalistička tumačenja koja su tijekom povijesti bila potisnuta, zaboravljena, a koja danas — osobito pod utjecajem feminističkih teologija — ne samo da dobivaju važnost u akademskim raspravama, već, premda mukotrпно, utječu i na zbiljsko uređenje rodnih odnosa na svim razinama društveno-religioznoga života. Ovakvim postupkom autorica uspijeva — zadržavajući znanstvenu distancu i izbjegavajući sugestivnost — uliti čitatelju optimizam i nadu kada su u pitanju reforme na području pravednijeg uređenja rodnih odnosa u religijama.

U ta tri poglavlja autorica, osim toga, pokazuje da su u sve tri monoteističke religije religijski spisi koji su za žene bili nepovoljni, zadobili veću važnost u odnosu na spise koji su sadržavali egalitarni rodni koncept. Osim toga, neki od nekanonskih spisa koji su bili nenaklonjeni ženama, rado su rabljeni gotovo s istim autoritetom kao kanonski dok su egalitarni nekanonski spisi bili kritizirani i odbacivani.

Peto poglavlje u kojemu autorica donosi pregled ostvarivanja političkih prava žena u BiH u razdoblju od uspostave zakonske rodne ravnopravnosti do prvih višestranačkih izbora (1946.-1990. godine) te sudjelovanja žena u poslijeratnom periodu od 1990. do 2006. godine, ne omogućava samo bolje poznavanje društveno-ekumenskoga položaja žena u Bosni i Hercegovini, već omogućava i usporedbu toga položaja s položajem žena u drugim državama bivše Jugoslavije, i to ne samo u socijalističkom razdoblju i u razdoblju demokracije, već i u razdoblju Austro-Ugarske monarhije. Bilo bi zanimljivo analizirati sličnosti i razlike utjecaja običajnoga i konfesionalnoga prava na položaj žena u Bosni i Hercegovini i, primjerice, u Hrvatskoj kao i razlike koje se mogu nazrijeti između Bosne i Hercegovine i Hrvatske u provedbi ustavne i zakonske ravnopravnosti za vrijeme SFRJ. Jedan od problema s kojim su se žene u tom periodu susrele u Bosni i Hercegovini, a koji nije bio aktualan u Hrvatskoj, jest i pitanje skidanja zara i feredže.

Šesto poglavlje knjige donosi okvir empirijskog istraživanja: ciljeve, metode, uzorak i statističku obradu podataka istraživanja provedenog u 20 gradova i sela među građanima koji se izjašnjavaju kao muslimani/ke, pravoslavni/ke, katolici/kinje, židovi/ke ili kao ateisti/kinje i agnosticici/kinje. Ovakva poglavlja inače mogu biti suhoparna i zamorna, zanimljiva uglavnom metodolozima/ginjama. To, međutim, nije slučaj i u ovom istraživanju. Podpoglavlje u kojemu autorica donosi kronološki pregled i osvrt na obavljena anketiranja i intervjuje iznimno je zanimljivo i dragocjeno (str. 163-173). Poteškoće na koje je nailazila pri organiziranju

i provedbi razgovora govore same po sebi o odnosu prema rodnoj tematici i o poimanju žena na ovom području. Donosim samo neke: autorica je u više navrata morala dokazivati svoju kompetentnost, a morala je i potvrditi da to što radi, radi uz suglasnost supruga; upadno je koliko su često muškarci razgovore pratili smijehom, vicevima, zadirkivanjem, podrugivanjem, dobacivanjem neukusnih šala; uočljiv je raskorak između društveno poželjnih odgovora koje bi ispitanici davali na početku razgovora i iskrenih odgovora koji su slijedili nakon faze opuštanja, pri kraju razgovora. Sve ovo upućuje na nepovjerenje koje vlada prema ženama koje se bave temom rodnih odnosa, na nelagodu koju ova tema izaziva i — osobito kod muškaraca — na težnju da se postojeći odnosi ne mijenjaju.

Sedmo poglavlje donosi rezultate istraživanja, od stavova ispitanika o ženi, njezinoj ulozi u obitelji i društvu, o obrazovanju ženske i muške djece, o ekonomskom statusu žena, o udjelu žena u vjerskom životu, o njihovom angažmanu na čelnim pozicijama u vjerskim zajednicama, te o sudjelovanju žena na mjestima odlučivanja do analize stavova vjerskih službenika i analize sadržaja vjerskih novina (*Preporod, Pravoslavlje i Katolički list*). Upravo ovo sedmo poglavlje zajedno s prva tri poglavlja u kojima su predstavljene tradicionalne i egalističke rodne antropologije čini jednu cjelinu. Naime, ako je u prva tri poglavlja predstavljen utjecaj tradicionalnih i egalističkih rodnih antropologija tijekom povijesti sve do danas na svjetskoj razini, sedmo poglavlje sve to konkretizira na području Bosne i Hercegovine. Ako čitatelj u prvim poglavljima može ostati iznenađen da se teolozi u tumačenju izvornih tekstova vlastite religije nisu sustezali posegnuti za tumačenjima iz drugih religija, bez obzira što su na društveno-političkoj razini tražili sva moguća razgraničenja od dotičnih religija uključujući i ratove, sedmo poglavlje zorno pokazuje da je rodne koncepte u svakodnevnom životu u nekim slučajevima teško razlikovati na temelju religiozne pripadnosti. Ilustrirat ću to na nekim primjerima koje je Zilka Spahić-Šiljak prikazala i tako, na najbolji mogući način, stavila u pitanje samorazumljivost i neupitnost patrijarhalnoga diskursa u religijskom tumačenju rodne tematike.

Na području teološke antropologije osobito bih istakla biblijsku pripovijest o stvaranju žene (Post 2, 18-25) koja se u židovskoj i kršćanskoj tradiciji tumačila u smislu subordinacije i manje vrijednosti žene i kojom se, ujedno, umanjivao antropološki izričaj iz Postanka 1, 26-28 o stvorenosti čovjeka, muškarca i žene, na sliku Božju i posljedično nijekala sposobnost žena za obrazovanje i javne funkcije. Autorica pokazuje da Kur'an jednu takvu pripovijest ne posjeduje, da se u Kur'anu nigdje ne spominje stvaranje žene iz rebra muškarca. Unatoč tome, islamski teolozi prihvaćaju židovsko-kršćanska tumačenja o stvaranju žene iz »krivoga rebra« sa sličnim posljedicama kao i u židovsko-kršćanskoj tradiciji.

Neke od tih posljedica mogu se identificirati i u razgovorima s ispitanicima o njihovom poimanju žene a njihove izreke pokazuju da je teško razlikovati religijsku pripadnost ispitanika. Kao primjer navodim izreku jednog imama: »Alah je stvorio čovjeka i ženu istovjetno, ali imamo različite uloge. Biološke razlike uvjetuju prednosti jednih i drugih.« (str. 274). Kada rečenica ne bi počinjala sa »Alah je stvorio...«, teško bi se moglo znati pripadniku koje od triju monoteističkih religija ovu izreku možemo pripisati.

Sličnosti postoje i u opravdanju isključivanja žena iz obavljanja religijskih funkcija. Islamska perspektiva: »Nije diskriminacija to što žena ne može biti imam, ili što manje nasljeđuje, ili..., jer je cilj zaštititi ženu od nepotrebnih izlaganja teškim situacijama.« Pravoslavna inačica glasi: »To što žena ne može stajati iza oltara, ili vršiti svešteničke službe, ne znači da je neravnopravna. Ako pitate žene, većina će vam reći da se ne osjećaju neravnopravne kao vjernice zato što ne mogu obavljati neke funkcije«.

U razgovorima prilikom empirijskog istraživanja, islamski vjernici u Zenici uvjeravali su autoricu da bi se žena u *bošnjačkoj kulturi prožetoj islamski nasljeđem* trebala držati »ministarstva unutarnjih poslova« (privatne sfere djelovanja), a muškarac »ministarstvom inostranih poslova« (javne sfere djelovanja) (str. 172). Ovi ispitanici očito nisu čitali obiteljsku katoličku reviju *Kana* koja izlazi u Hrvatskoj a u kojoj je 1973. godine objavljen članak pod naslovom: »Moj muž ministar pravde — a ja?« (*Kana*, 1973./10, str. 31). Radi se o istoj podjeli uloga u obitelji u kojoj se vanjski poslovi obitelji pripisuju muškarcu, unutarnji ženi. Pitanje je, dakle, jesu li ovakva stajališta dio *bošnjačke kulture prožete islamskom tradicijom* ili dio *hrvatske kulture prožete katoličkom tradicijom* ili se pak radi o patrijarhatu koji je nadvladao obje vjerske tradicije i prozeo i bošnjačku i hrvatsku kulturu?

Navela bih još jedan citat koji je gotovo istovjetan u islamskoj i katoličkoj tradiciji. Zilka Spaihić-Šiljak navodi kako se često u islamu odbacuje liderstvo žena bilo u duhovnoj bilo u sekularnoj sferi života s obrazloženjem da takva tradicija nikad nije postojala u muslimanskim društvima, da žena nije sposobna obavljati takve funkcije te da će »propasti svaki narod koji vlast povjeri ženi« (str. 120). U članku u kojem se raspravlja o zahtjevima žena za ravnopravnošću na političkom, socijalnom i kulturnom polju objavljenom 1908. godine u ženskom listu *Za vjeru i dom*, Radmanović piše: »Čovječanstvu prijeti skoro smrt, samo ako pusti ženi slobodne ruke — ako se ženski rod emancipira!? (...) Dakle, ako ljudski rod želi sebi dobro, ima se svim silama opirati i predusresti svaku emancipaciju ženskoga spola, inače mu je grob otvoren!« (Radmanović, *Katolički feminizam*, u: *Za vjeru i dom* I / 1908./ 4, str. 100). Razlika između ova dva navoda može biti u tome što navedenu izreku o opasnosti vladanja žene iz islamske tradicije sadrži *hadis* koji se nalazi u kanonskim zbirkama hadisa dok je drugo tek mišljenje jednog (premda

ne jedinoga!) katoličkoga teologa. Posljedice ovih izreka su, međutim, iste.

Knjiga *Žene, religija i politika* Zilke Spahić-Šiljak pokazuje i da su u sve tri monoteističke religije na djelu isti procesi kada je u pitanju preuzimanje vodećih uloga u religijskoj zajednici sa strane žena. Dopuštenja ženama da budu rabinice, svećenice, imami događa se pod pritiskom feminističkih teologinja koje dekonstruiraju ideološke religijske razloge isključivanja žena iz tih službi te zbog suvremenoga društva u kojemu žene i muškarci podjednako participiraju u svim segmentima života i u kojemu se isključivanje samo zbog njihova spola osuđuje kao seksizam. U sve tri religije se, međutim, događa i to da se u pripuštanju žena vodećim ulogama taktizira: ili se pazi na reakcije onih koji su protiv toga u vlastitim redovima ili se vodi računa o međureligijskim ili ekumenskim dijalozima. Na prvom mjestu, dakle, nisu temeljna religijska ljudska prava žena, već, navodno, dobro zajednice.

Na zadnjoj korici knjige objavljen je izvadak iz recenzije knjige prof. dr. Jasminke Babić-Avdispahić koja s pravom piše: »Autorica ubjedljivo dekonstruira patrijarhalnu tradiciju i maskuline ideologije, koje su egalitarnu poruku unutar islama, hrišćanstva/kršćanstva i judaizma zamijenile hijerarhijskom, potiskujući ženu u sferu privatnosti porodičnog života. *Žene, religija i politika*, prvijenac feminističke teologije u bosanskohercegovačkoj kulturnoj i intelektualnoj sredini, predstavlja štivo koje će čitatelj/ka žudno čitati; štivo koje će provocirati i uznemiravati, ali i smirivati.« Nadati se je da će, zahvaljujući ovoj knjizi, biti jasnija potreba za dekonstrukcijom patrijarhalnog diskursa u trima monoteističkim religijama te da će u taj proces biti uvučeni/ne samo akademski stručnjaci/kinje koji/e se bave rodnom i religijom, već i »obični« vjernici, građani koji do sada nisu imali dovoljno argumenata da bi o rodnoj tematici u religioznom diskursu mogli samostalno razmišljati. Ova knjiga im to omogućava.

Jadranka s. Rebeka Anić